

Доповіді, виголошені на круглому столі

«Родина Грушевських в історії української культури та державотворенні»

ВПЛИВ РОДИНИ НА ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО**Ігор ВЕРБА***доктор історичних наук, професор історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Рання біографія Михайла Грушевського вже достатньо вивчена. Відомо про його генеалогію, хоча про ідейну ще мало. Щоправда, для цього вже зібрано чимало джерельного матеріалу, та й окремі дослідники цікавилися цими аспектами. Хрестоматійним став факт народження М. Грушевського у м. Холмі 17 (29) вересня¹ 1866 р. у тодішньому Царстві Польському. Немовля хрестили в холмській Іоанно-Богословській церкві. Таїнство хрещення здійснили місцевий протоієрей Яків Крошановський з братією, дияконом Василем Алексієвським і псаломщиками Юліаном Кунаховичем та Володимиром Плишевським. Хрещеними батьками виступили комісар Красноставської комісії у селянських справах Федір Кокошкін і Юлія Лебединцева, дружина священика, церковного і громадського діяча, тодішнього директора Холмської навчальної дирекції, майбутнього засновника та першого редактора журналу «Киевская старина» Феофіла Лебединцева. На час появи на світ Михайлика його батько Сергій Федорович тимчасово обіймав посаду вчителя греко-уніатської гімназії. Про це пізніше писав сам учений в автобіографії [6, с. 197]. Власне, за цими спогадами і пішла вся українська, і не тільки українська, історіографія.

¹ Всі дати до 14 лютого 1918 р. подаються за старим стилем.

Натомість у свідочстві про народження Михайла Сергійовича від жовтня 1866 року сказано, що батько тоді вчителював у Холмській руській гімназії [24, с. 196]. Більш уточнений варіант посади Грушевського-батька зустрічаємо у сучасних дослідників, які фіксують, що він на момент появи на світ свого первістка – сина Михайла – обіймав посаду вчителя російської мови і словесності в російсько-греко-уніатській гімназії в м. Холмі [17, с. 408]. Цей факт, звичайно, незначний з біографії Сергія Федоровича, однак він беззаперечно засвідчив його православне віросповідання. Акцентуючи на цьому увагу, зазначимо і прикре. Велетенська фігура Михайла Сергійовича відсторонила від науковців постать Сергія Федоровича, який своєю подвижницькою працею на ниві народної освіти і сам заслуговує на пошанування та окреме дослідження.

Це був енергійний і добродушний чоловік. Він народився 7 (19) жовтня 1830 р. в оспіваному в легендах місті Чигирині у сім'ї диякона Федора Васильовича і його дружини Марії Кирилівни з духовного роду Ботвинських, але дитинство провів у с. Лісники Київського повіту, куди переїхав його батько як священик місцевої Преображенської церкви. Йдучи шляхами своїх предків і завдяки своїм здібностям та наполегливості, юнак закінчив у Києві духовне училище

й духовну семінарію, а у 1859 році і Київську духовну академію [26], удостоївшись звання магістра богослов'я, однак відмовився від священницького постригу і обрав кар'єру освітянина, щоправда, головним чином у духовних закладах тодішньої Російської імперії. Аналізуючи цей вчинок, дослідники приходять до висновку, що так він не хотів занадто обмежувати свою діяльність закостенілими і далекими від життя релігійними догмами [20, с. 76]. Деякий час він професорував у Полтавській духовній семінарії, а через рік перейшов у Київську семінарію, де викладав літургику і Святе Письмо. Паралельно з цим Сергій Федорович вчителював у різних навчальних закладах м. Києва. Саме в цей період відбулося його знайомство, а пізніше і вінчання із сімнадцятирічною Глафірою Захарівною Оппоковою (1847–1918), дочкою священика з с. Сестринівка (нині – у межах Козятина) Бердичівського повіту на Київщині Захарія Оппокова, або Оппокевич, як називав прізвище своєї мами сам Михайло Сергійович [6, с. 197].

Про матір науковця відомо менше. Грушевськознавці їй тільки останнім часом приділяли увагу. Народилася вона в багатодітній духовній родині. Свого часу закінчила пансіон, де вивчила російську і польську мови та необхідні за тодішньою уявою для жінки ряд ручних робіт [20, с. 408]. Одне зрозуміло: це була ладна і міцна, але набожна, гордовита і дуже замкнута жінка. Все життя вона опікувалася сім'єю. Глафіра Захарівна стала вірною супутницею Сергія Федоровича. Невдовзі молоде подружжя переїхало до м. Холма, де чоловік посів посаду вчителя російсько-греко-уніатської гімназії. Перебуваючи далеко від України, Грушевський-старший не поривав зв'язку з

прабатьківщиною, по можливості навідувався додому, збирав українознавчу бібліотеку, захоплювався національними традиціями, піснями і мовою. Врешті-решт, цей духовний зв'язок підтримував сили і давав насагу. І все ж Сергію Федоровичу не судилося повернутися в Україну. За порадою лікарів він до кінця життя проживав і вчителював на півдні Російської імперії. Викладав у Кутаїській гімназії, служив у Ставрополі, а з серпня 1878 р. і до скону (помер 27 січня 1901 року) проживав у Владикавказі, працюючи, відповідно, інспектором народних училищ Ставропольського краю, директором народних училищ всієї Терської області. За свою звитяжну працю на ниві педагогіки він удостоївся чину дійсного статського радника, що в таблиці про ранги давав право на потомствене дворянство. Цей факт сьогодні маловідомий дослідникам. Та й сам Михайло Сергійович не зовсім пишався своїм дворянством, хіба що єдиний раз в анкеті від 1914 року зазначив, що він з дворян [14, с. 12]. Заснування і підтримка народних шкіл були не єдиною заслугою Сергія Федоровича перед своїми нащадками. Він був знаний як автор одного з кращих підручників з церковнослов'янської мови для шкіл, який користувався незмінним успіхом і попитом у читачів мало не до революційних подій 1917 року. Втім цей підручник і його постійне перевидання допомогли йому збити чималий капітал і суттєво поліпшити матеріальний стан родини [19].

Отже, можемо твердити, що батько М. Грушевського досяг у тодішній Російській імперії значних висот і забезпечив фінансово свою родину, що дало можливість його дітям займатися улюбленою справою. Щоправда, Сергій

Федорович частину своїх чималих коштів заповів на гуманну справу – віддав на стипендії і школи, відклавши процентний капітал (в обрахунку на 1905 рік у сумі 200 тис. крб.) [17, с. 410] на фундування народного училища у Владикавказі чи Києві. В пам'ять про свого чоловіка й батька його дружина й діти, головне син Михайло Сергійович, у 1911 році побудували за проектом архітектора Е. Братмана триповерхове училище імені С. Грушевського на тодішній Петропавлівській площі, що на Куренівці у Києві. Мистецьке оформлення училища виконав відомий художник і друг родини Грушевських В. Кричевський [15]. Знаменно, що пам'ять про подвижника була увічнена в давньому місті на Дніпрі, куди він довгі роки линув у думках і якому віддав чимало років своєї юності та зрілості.

Акцентуючи увагу на духовних та інтелектуальних витоках М. Грушевського, буде несправедливо обійти й інших дальших і ближчих родичів великого українського історика, які будь-що-будь, а таки зіграли свою роль у його житті. В цій ділянці вже чимало зроблено (праці С. Панькової і М. Кучеренка). Нотуючи свій родовід, Михайло Сергійович писав, що походив він із давньої, відомої ще з XVIII ст., але бідної духовної родини Грушів, пізніше Грушевських, яка мешкала в Чигиринському повіті [6, с. 197].

А й справді, сьогодні батькова лінія суспільствознавця нараховує щонайменше 250 осіб, а її генеалогічне коріння сягає відмітки зламу XVII і XVIII століть. Саме в цей час з'явилися на світ прапрадід науковця Ничипор Ботвиновський (по бабиній лінії) і прапрадід Данило Груша (Грушка) (по дідовій

лінії). За іронією долі Ботвиновські тривалий час правили службу в родинному маєтку творця Української козацької держави – великого гетьмана Богдана Хмельницького в селі Суботів, зокрема в Іллінській, яка прийняла Богданів прах, та Михайлівській церквах. Груші ж служили неподалік у Худоліївці [18, с. 171]. Безперечно, все тут було оповите спогадами про доленосні часи Хмельниччини, національних історичних діячів. Немає сумніву, що М. Грушевський знав про своїх предків і про ті славні місця, де вони жили, неодноразово переймався їх долею. Один із Грушів – Іван Груша – потрапив-таки в історію, входив до різних дипломатичних посольств Б. Хмельницького, приклав руку до формування антимосковського українсько-семиградсько-шведського союзу, виробляв Пинську конституцію 1657 року [8]. Отже, Іван Груша конструював новий курс Богдана Хмельницького у 1656–1657 рр., проте смерть вождя української революції завадила реалізації цих планів. Натомість Іван Груша за гетьманування Івана Виговського посів навіть високу державну посаду – генерального писаря, вважався другом гетьмана. Ґрунтовна освіта і великі національні устремління винесли цього українського шляхтича-патріота на європейський кін, коли вирішувалася доля, певно, не тільки України й Речі Посполитої, але й цілої низки європейських держав. А все ж повернути колесо історії ні І. Виговському, ні його спільникам не вдалося. Гірка поразка назавжди стерла з лица землі далекого знаменитого предка Михайла Грушевського Івана Грушу. На відзнаку пошани до його заслуг вчений у своїй славнозвісній «Історії України-Руси» вкарбував ім'я Груші в історію [9].

Історія знає ще одного Грушевського, або, як сказано в джерелах, «доброго чоловіка», козацького закладника у турецького султана за часів спільного морського походу запорозьких і донських козаків під час облоги Азова 1641 року. Цей героїчний епізод з національного перебігу подій також досліджував Михайло Сергійович [7, с. 32]. Не відаємо, чи мали відомі Груші (Грушевські) якесь безпосереднє відношення до іменитого науковця, про що історія замовчує, але одне можна стверджувати, що, безперечно, Груші (Грушевські) залишили помітний слід у славетному минулому України.

Прямий же родовід Михайла Сергійовича нараховує щонайменше чотири покоління. Прадід вченого – Василь Данилович (бл. 1757–1805) – також довго правив у худоліївській церкві св. Параскеви, обіймаючи скромну посаду паламаря. Цим же шляхом прямував і його син Федір Грушевський (бл. 1791–1851), як згадано вище, з 1836 року священник Преображенської церкви в с. Лісники під Києвом [18, с. 171–172]. Інші Грушевські також належали до духовного сану. Чотириюрідний брат Михайла Сергійовича – Марко Федорович Грушевський (нар. 1865) – етнограф, священник, досяг високого сану єпископа УАПЦ, проте загинув за часів сталінщини у 1938 р. Другий чотириюрідний брат Михайла Іван Аврамович Грушевський (нар. 1866) – священник с. Крилова на Чигиринщині – поліг від більшовицької кулі у 1918 р. Але не тільки духовних пастирів дав рід Грушевських Україні. Просвітницька жилка притаманна була і двоюрідному брату Михайла – письменнику, драматургу Григорію Івановичу Грушевському, відомому під псевдонімом Грицько

Чулай (1865 – бл. 1930) [13, с. 25]. Сьогодні практично забутим став історик професор Сергій Григорович Грушевський (нар. 1888) – троюрідний брат Михайла Сергійовича, який був родом з с. Чергинське, що на Київщині. Деякий час він викладав у середніх і вищих навчальних закладах Донбасу, проте був заарештований у 1933 р. Його хресний шлях обірвався на Соловках 3 листопада 1937 року у сумнозвісному урочищі Сандармох під Медвежогорськом, де поліг цвіт української інтелігенції [23]. Характерною рисою роду Грушевських, де б вони не знаходилися, посвячувалися і споріднювалися, була просвітницька, соборницька діяльність, яка часто-густо здійснювалася у фундуванні для простого народу хат-читалень, збиранні книжок і створенні власних та громадських бібліотек.

З попівського роду, як зазначалося вище, походила і мати Михайла Сергійовича Глафіра Захаріївна (1847 – 1918), народжена Оппокова по лінії батька, а по лінії матері – Сарчинська. Ця гілка родоводу М. Грушевського вже дещо освітлена. Одну з таємниць цього роду відкрив дослідник С. Білокінь. Батько Глафіри Захаріївни – Захарій Іванович Оппоков – був протоієреєм у с. Сестринівка, що на Київщині. Глафіра мала старшого брата Захара Захарійовича (нар. 1845), який свого часу закінчив історично-філологічний факультет Університету св. Володимира [10]. Він збільшив рід Оппокових на 6 осіб: доньок Ганну і Софію та синів Сергія, Володимира, Віктора та Євгена. З них відомими стали Сергій (1875–1920) та Євген (1884–1920), котрі обрали кар'єру військових і дослужилися до чинів підполковників. Двоюрідних братів М. Грушевського наздогнала лиха

година у Києві 1920 року. Вони полягли від куль Київської губернської ЧК [4, с. 2]. Інший дядько М. Грушевського – Іполит Захарійович, брат Глафіри – мав 5 дітей: синів Віктора – хірурга, Миколу – агронома, Георгія (1888–1937) – відомого більшовика та дочок Валентину – історика і Євгенію – інженера [2, с. 184].

Безперечно, першість серед усіх Оппокових тримає Георгій Іполитович Оппоков, відомий під псевдонімом Ломов, член РСДРП з 1903 року. Цей двоюрідний брат М. Грушевського зробив блискучу кар'єру в більшовицькій партії. У часи доленосного жовтневого збройного перевороту у Петрограді 1917 р. він знаходився поруч з В. Леніним, очолював Наркомат юстиції першого радянського уряду. Пізніше зірка Ломова-Оппокова сяяла поперемінно: він очолював на Україні правління «Донвугілля» (1926–1929), був членом Політбюро ЦК КП(б)У, а в 1929 р. перебрався до Білокам'яної. У 1931 р. бачимо його серед членів Президії Вищої Ради Народного Господарства СРСР. У Москві Георгій Іполитович займав посади заступника голови Держплану СРСР, члена Бюро комісії радянського контролю при Раді Народних Комісарів СРСР (1934–1937). Високі державні посади підкріплювалися і партійними. З 1925 р. він став кандидатом у члени, а у 1927–1934 рр. – членом ЦК ВКП(б). Ломов загинув під час тоталітарної чистки у 1937 році [11, с. 515–516].

Звичайно, ми далекі від думки про близьку співпрацю двох видатних діячів українського і російського революційних рухів, які часто-густо стояли по різний бік греблі великої ідеологічної річки, однак доводиться визнати, що Г. Ломов-Оппоков зіграв певну роль під час повернення М. Грушевського

з еміграції в УСРР у 1924 році і сприяв його звільненню за часів ув'язнення 1931 року [3, с. 4–5].

До сім'ї Оппокових належав і відомий гідробіолог, академік ВУАН з 1929 року Євген Володимирович Оппоков (1869–1938), довголітній професор Київського політехнічного інституту і директор (з 1926 р.) Науково-дослідного інституту водного господарства України. Він сфундував національну гідробіологію, створив цілу школу українських гідробіологів та написав десятки праць з фізичної географії, меліорації, болото- і торфознавства. І все ж у часи посиленої радянзації та комунізації ВУАН Євген Володимирович зазнав поневірянь і помер в ув'язненні у 1937 році [21, с. 59–60].

Отже, тоталітарна система кривавим смерчем пройшла по родовідному дереву Оппокових. І до сьогодні ще не відома доля одного кровного родича Михайла Сергійовича з роду Оппокових – Івана Костянтинівича Оппокова (нар. у 1871 р.), талановитого публіциста, редактора-видавця часопису «Зоря», автора низки праць про Симона Петлюру [12, с. 56–58]. Він також походив із попівської родини, яка проживала на Київщині.

В родині Сергія Федоровича і Глафіри Захаріївни син Михайло був не єдиною дитиною. З семи дітей цього численного сімейства вижили тільки сини Михайло і Олександр (1877–1942) та дочка Ганна (1869–1943). Його брати Федір і Захарій та сестричка Марія померли у малолітстві від дифтерії у 1880 р, а у 1886 р. пішов у вічність від дизентерії і малолітній братик Василь [20, с. 412]. Смерть менших Грушевських – це глибока родинна трагедія, яка все життя кровоточила незаживаючою ранною у

серці суспільствознавця. Натомість його взаємини з Ганною і Олександром були забарвлені рідкісною, навіть для родичів, теплотою і душевністю.

Михайло Сергійович як міг допомагав становленню брата. Його особа ще й до сьогодні залишається в тіні М. Грушевського. Однак Олександр заслуговує на більше. Обдарований змалку, учень славнозвісного В. Антоновича, він закінчив із золотою медаллю історично-філологічний факультет Університету св. Володимира у Києві, що було для тих часів помітним явищем. Грушевський-молодший одним із перших професорів почав викладати своєї лектури українською мовою у такому зрусифікованому місті колишньої Російської імперії, як Одеса, а в Москві і Петербурзі читав курси з історії Малоросії. Великою його заслугою було і збереження в умовах військового лихоліття та розрухи 1918 – 1920 рр. історичної секції Українського наукового товариства – тієї установи, на основі якої після еміграційного поневіряння у 1920-х роках сфундував свою історичну секцію ВУАН Михайло Грушевський. Тому знаменно, що він одразу став заступником і найдовіренішим та найближчим співробітником М. Грушевського. Все ж, наголошуючи на цьому, треба звернути увагу і на інший факт, який багато про що промовляє, факт, який, по суті, ставив Олександра на один щабель із Михайлом, а саме: Грушевський-молодший на правах академіка був директором у Постійній комісії для видання історично-географічного словника українських земель, яка не входила до братових структур. Переконаний самостійник і людина незалежних поглядів, він разом з Михайлом уособлював вільний розвиток української історичної

науки, чого та наука так домагалася, був своєрідним ідеологом історичних установ, тому не дивно, що його шлях обірвався в одному з ГУЛАГівських поселень Іртишська в 1942 р. [14].

О. Грушевський побрався з Ольгою Олександрівною (з дому Парфиненко) (1880–1961). У 1920-х роках вона працювала в комісії свого чоловіка. Філолог за освітою, дружина також рахувалася науковим співробітником Комісії зі складання словника української мови ВУАН, одночасно займаючи посаду бібліотекаря Київського інституту народної освіти. Ольга Олександрівна була знана в літературознавчих колах як здібна дослідниця творчості Т. Шевченка і П. Куліша [25, с. 509]. Вчена реалізувала свої наукові пошуки з історії Києва XVIII століття, зарекомендувала себе професійним бібліографом, збирала цінний матеріал української минувшини з періодики XIX – початку XX століття [5, с. 23–24]. Аналіз її наукового доробку показує, що роботи виконані на достатньому рівні тогочасних знань, що, безумовно, було чималою цеглиною в підмурок національно-патріотичних прагнень Грушевських.

Сестра Михайла Сергійовича Ганна – фігура теж помітна. Ще 22-літньою одружена далеко від батьківщини з поручиком 4-ї Кавказької стрілецької дружини Віктором Шамраєвим, вона досить рано відчула свій кровний зв'язок з українською землею і пізніше тривалий час працювала в часописах «Засів» та «Літературно-науковий вісник». Успадкована від батька любов до рідного краю привела її ще в грудні 1921 р. до Державного видавництва України [16, с. 139]. Напевне, не варто говорити, наскільки це була важлива подія для Михайла

Грушевського, котрий переважно більшість своєї наукової продукції у 1920-х роках публікував саме там. Отже, в особі сестри сімейство Грушевських мало кваліфікованого редактора мови. Можна не сумніватися, що чимало їхніх розвідок правила саме її вмiла рука. Зрештою, Ганна Сергiївна зарекомендувала себе i як вправний науковець в Iсторично-географiчній комiсiї ВУАН, куди її запрошив брат Олександр ще в березні 1921 р. В тодiшній iсторiографiї залишилось декiлька її вiзiй, присвячених минувшинi України XVII – XVIII столiть, зокрема про склад мiщанства в лiвобережних мiстах, про прилуцькi ратушi та iн.

Отже, можемо твердити, що рiд Грушевських з його численними гiлками – це рiд глибоко духовний, козацький, український, у якому перехрещувалися рiзні впливи. Хронологiчно він опускається в нацiональну минувшину принаймнi до середини XVII столiття. Iз поколiння в поколiння Грушевськi вiрно служили України, а ряд представникiв цього колiна досяг в її iсторiї помiтного мiсця. Їхня дiяльнiсть вiдбувалася головне в церковно-релiгiйній сферi та нацiональній iсторiї i позначена просвiтницькими iдеалами. Немаловажно, що саме на цьому ґрунті формувалася i мiцнiла iсторична i громадська свiдомiсть великого сина України – Михайла Сергiйовича Грушевського.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архiвно-кримiнальна справа О. С. Грушевського // ЦДАГО України. – Ф. 263, оп. 1, спр. 64688, арк. 52.
2. Білокiнь С. Лист Георгiя Ломова до Ганни Грушевської-Шамрай // УІ. – 1995. – № 1/4. – С. 184.
3. Вербa I. Родина Грушевських в українській iсторичній науцi 1920-х рр. // Український iсторичний журнал. – 1996. – № 5. – С. 143.
4. Від Київської губернiальної Надзвичайної комiсiї. Вiстi Київського губернiального революцiйного комiтету. – 1920. – 1 жовтня (ч. 214). – С. 2.
5. Гетьманськi унiверсали м. Києву // Iсторично-географiчний збiрник. – Т. 2. – К., 1928. – С. 23–34; Київська форпостна лiнiя // Iсторично-географiчний збiрник. – Т. 1. – К., 1927. – С. 135–144.
6. Грушевський М. Автобiографiя, 1906 р. // Великий Українець: матерiали з життя та дiяльностi М. Грушевського. – К., 1992. – С. 197.
7. Грушевський М. Iсторiя України-Руси. – Т. VIII. – Ч. 2. – С. 32.
8. Грушевський М. Iсторiя України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1302–1304, 1403.
9. Грушевський М. Iсторiя України-Руси. – Т. X. – С. 198, 225, 300–303.
10. ДА м. Києва. – Ф. 112, оп. 2, спр. 122, арк. 119–122.
11. Деятели СССР и революционного движения России: энциклопедический словарь – Гранат. – М., 1989. – С. 515–516.
12. Дудко В. Лихолiття: доля російської версiї // Книжник. – 1991. – Ч. 3. – С. 56–58.
13. Епiстолярна спадщина Михайла Грушевського: покажчик до фонду № 1235 у ЦДДА України у м. Києві / Упоряд. I. Гирич. – К., 1996. – С. 25.
14. Звинувачується в шпигунствi... (Невiдомi джерела до бiографiї М. С. Грушевського) // Архiви України. – 1991. – № 5/6. – С. 12. (Публiкацiя О. В. Музичук).
15. Киевлянин. – 1915. – 2 августа.
16. Київ. – 1988. – № 12. – С. 139.
17. Ковалинський В. Училище Грушевського // Меценаты Киева. – К., 1998. – С. 408.
18. Кучеренко М. Рiд Грушевських: штрихи до портрета // Український iсторик. – 1999. – № 2/4. – С. 171.
19. Кучеренко М. Чигиринськi коренi в родоводi Михайла Грушевського // Родовiд. – 1996. – № 1(13).

20. Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – К., 2006. – С. 408.
21. Національна академія наук України. Персональний склад. – К., 1998. – С. 59 – 60.
22. О. М. [Степанишина О. М.] Останні роки життя Михайла Грушевського // Наші дні. – Львів, 1943. – Ч. 3. – Березень. – С. 4 – 5.
23. Остання адреса: до 60-річчя соловецької трагедії / Упор. П. Кулаковського, Г. Смирнова, Ю. Шаповала. – К., 1997. – Т. 1. – С. 164.
24. Свідоцтво про народження М. Грушевського // Великий Українець... – С. 196.
25. Українська літературна енциклопедія. – Т. 1. – К., 1988. – С. 509.
26. ЦДІА у м. Києві. – Ф. 1235, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

МАРКО ГРУШЕВСЬКИЙ (1865–1938) – ДІЯЧ НА НИВИ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я

Ірина ПРЕЛОВСЬКА

доктор церковно-історичних наук, професор Київської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу джерелознавства новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ

За роки незалежності України виник цілий напрямок церковної і світської історіографії, який вивчає спадщину Української Автокефальної Православної Церкви 1920–1930 рр., її митрополита Василя Липківського, єпископів та священників цієї Церкви [9]. Джерелами до даного дослідження слугують ті документальні матеріали з історії виникнення та існування Української Автокефальної Православної Церкви, які збереглися в Україні і є вже почасти опублікованими [12]. Важливими є документальні матеріали, які вийшли друком в осередках української діаспори в Західній Німеччині, США і Канаді. Окремо слід згадати репресії проти діячів УАПЦ та дослідження архівно-кримінальних справ, які вже стали доступними дослідникам в Україні [15, с. 11–34; 16]. У зв'язку із зацікавленням історією розвитку автокефального руху в Україні, який

розпочався в 1920-х роках на хвилі революційних подій і розгортання визвольних змагань за українську державність, у 1990-х роках виник цілий напрямок в історіографії, який збагатив і розвинув ту течію досліджень, що існувала в українській діаспорі з часів переїзду українських церковних діячів та вірних УАПЦ на Захід.

Одним із активних борців за автокефалію і українізацію православної церкви в Україні був священник Марко Федорович Грушевський (25 квітня ст.ст. 1865 р. – 2 вересня 1938 р.) – єпископ Волинський УАПЦ з 1922 р., дослідник етнографії та старожитностей Чигиринщини, родич М. С. Грушевського [7]. Народився він в с. Худоліївка Чигиринського пов. Київської губ. Закінчив Черкаську бурсу (1883), Київську духовну семінарію (1889), де був одним із засновників і активних членів нелегальної